บทที่ 4
การเลี้ยงสัตว์ การจับสัตว์น้ำ

4.1 การเลี้ยงสัตว์

สัตว์เลี้ยงที่เลี้ยงกันทั่วไปในอาณาจักรอยุธยาได้แก่ ช้าง ม้า โค กระบือ และหมู สัตว์เหล่านี้คงจะเป็นสัตว์เลี้ยงที่นิยมเลี้ยงกันมากที่สุด ทั้งนี้เพราะเป็นสัตว์ที่มีคุณประโยชน์มาก และเป็นสัตว์กลุ่มที่ได้รับการคุ้มครองทางกฎหมายอยู่หลายมาตรา นอกจากนี้ในหลักฐานของชาวต่างประเทศที่ได้เดินทางเข้ามาในอาณาจักรอยุธยา ได้ระบุว่า ยังมีสัตว์เลี้ยงอีกหลายประเภท กล่าวคือ ตามหลักฐานของลาลูแบร์ กล่าวว่า ชาวสยามเลี้ยงเป็ด เลี้ยงไก่ แพะและแกะ[1] ส่วนหลักฐานของโยสเซาเต้น พ่อค้าชาวฮอลันดาที่เข้ามาในสมัยพระเจ้าทรงธรรมและสมัยพระเจ้าปราสาททอง ได้บอกว่า ยังมีการเลี้ยงห่าน นกยูงและนกพิราบอีกด้วย[2] บรรดาสัตว์เลี้ยงเหล่านี้สัตว์ที่มีความสำคัญมากที่สุดได้แก่ โค กระบือ ช้างและม้า เพราะระบุไว้ในกฎหมายว่าเป็น "สัตว์มีคุณ" ซึ่งหมายถึงคุณประโยชน์ต่อชาวอยุธยานั่นเอง ซึ่งจะได้แยกกล่าวการเลี้ยงสัตว์แต่ละประเภท ตลอดจนคุณประโยชน์จากสัตว์เหล่านั้นดังต่อไปนี้

4.1.1 การเลี้ยงโคและกระบือ

ผู้เลี้ยงสัตว์ประเภทนี้จะต้องพิทักษ์รักษาด้วยการล้อมรั้วทำคอกหรือไม่ก็ต้องผูกเชือกไว้กับหลัก มิฉะนั้นจะไม่ได้รับความคุ้มครองจากกฎหมาย ดังปรากฏในกฎหมายพระอายการเบ็ดเสร็จมาตราที่ 1 ว่า

...เมื่อถึงเทศกาลเดือน 6, 7, 8, 9 *เข้าเป็นต้นเป็นลำ ให้*

ขุนกระเสตราธิบดีมีตราสารประหญัติออกไปเมืองนอก ขอบพระนคร ให้ตีฆ้องป่าวโฆษนาแก่ผู้มีช้าง ม้า โค กระบือ ให้ผูกถือไว้ อย่าให้ปล่อยปละละเสีย ให้เลี้ยง

โดยขนาด ถ้าหลุ้ยหลุดเชือกขาดปลอกขาดจากหลัก
แหล่ง เข้าไร่นากินเข้าท่านครั้งหนึ่ง ให้จับเอาช้าง
ม้า โค กระบือไว้ ถ้าเจ้าของมันมาขอ ท่านว่าให้
คืนให้แก่มันครั้งหนึ่งก่อน ถ้าแลเจ้าของขอโดยขนาด
แล้ว เจ้าไร่นาหมีให้ ท่านว่าผู้นั้นเลียมลักช้าง
ม้า โค กระบือท่าน ๆ ให้เอาค่าช้าง ม้า โค กระบือ
ตั้งไหมกึ่งค่า ให้คืนช้าง ม้า โค กระบือให้แก่เจ้าของ[3]

แต่ถ้าปล่อยให้เข้าไปกินข้าวในไร่เป็นหนที่สอง ก็จะถูกลงโทษริบสัตว์ได้ ถ้าปล่อยเป็นครั้งที่สามก็จะถูกปรับเป็นเบี้ยตามอัตราที่ระบุไว้ในกฎหมาย[4] ย่อมแสดงให้เห็นว่า ผู้ที่ทำการเลี้ยงสัตว์เหล่านี้จะต้องจัดเลี้ยงไว้เป็นที่เป็นทาง จะต้องมีการผูก คือ ผูกเชือก ผูกปลอก เอาไว้ ป้องกันออกไปเดินเพ่นพ่าน ทำลายทรัพย์สินข้าวในนาของผู้อื่นเสียหาย และมีกฎหมายลักษณะโจรออกมาเป็นการยืนยันถึงการล้อมสัตว์ผูกสัตว์ไว้ว่า "...วัว ควาย ช้าง ม้า ท่านผูกไว้กับหลักแหล่ง ผู้ใดแก้ปล่อยของท่าน ท่านให้ไหมเสมอโจร..."[5]

4.1.1.1 ความเป็นเจ้าของ

ผู้เป็นเจ้าของสัตว์ต้องทำรูปพรรณสัตว์ เพื่อแสดงความเป็นเจ้าของโดยมีเจ้าหน้าที่ของทางการเป็นผู้ทำให้คือ สุภาจ่าเมือง ดังมีกฎหมายระบุไว้ว่า ในกรณีที่สัตว์ : ช้าง ม้า โค กระบือ เข้ามากินข้าวในไร่นาแล้วเป็นครั้งที่สอง ให้เจ้าของช้าง ม้าโค กระบือใช้ข้าว แต่ถ้าหาเจ้าของมาขอไถ่มิได้ "ให้เจ้าเข้าเอาช้าง ม้า โค กระบือไปบอกแก่สุภาจ่าเมือง ให้ตรารูปประพรรณสัตว์นั้นเวนตัวสัตว์ให้แก่เจ้าเข้า"[6]

4.1.1.2 จำนวนสัตว์ในครอบครองโดยทั่วไป

เรื่องนี้ไม่ระบุไว้แน่ชัด แต่ก็พอจะสันนิษฐานตามกฎหมายได้บ้าง เพราะกฎหมายระบุไว้ว่า

วัว ควาย เจ้าเดียวก็ดี ต่างเจ้าก็ดี กินเข้าท่านไว้ $\left.\begin{matrix}1\\2\\3\end{matrix}\right\}$ ไร่
ถึง $\left.\begin{matrix}20\\30\end{matrix}\right\}$ ไร่ แหลกย่อยยับไปก็ดี ท่านให้นับตัววัว
ควาย ช้าง ม้า สิ่งละสิบตัวลงมา ให้ไหม ถ้าพ้นกว่า
นั้นขึ้นไปถึงร้อยตัวพันตัวเข้าแหลกยับเสียสิ้น ให้คงไหม
แต่ในสิ่งละสิบตัว แล้วให้เวนเข้าในนาให้แก่เจ้าช้าง ม้า โค กระบือ[7]

หลักการปรับนี้พอจะอนุมานได้ว่า คงจะมีกันประมาณ 10 ตัว 100-1,000 ตัว ที่มีเป็นจำนวนมากคงจะเป็นพวกเจ้านายและขุนนางพวกไพร่จะมีมากขนาดนี้ไม่ได้แน่

นอกจากนี้ตามกฎหมายฉบับนี้ก็อาจจะอนุมานได้ว่า การเป็นเจ้าของสัตว์ อาจจะเป็นคนเดียว หรือ หลายคนก็ได้ที่มีกรรมสิทธิ์ร่วมกัน แต่ไม่บอกว่า หลายคนนั้นจำนวนเท่าใด แต่กลับไประบุจำนวนสัตว์ 10-100-1,000 ตัว ซึ่งก็แสดงว่า สัตว์จำนวนดังกล่าวอาจมีกรรมสิทธิ์ร่วมกัน หลาย ๆ คนก็ได้ ฉะนั้นอาจสรุปได้ว่า 1 คนอาจจะมีสัตว์ในครอบครองได้ 10-100-1,000 ตัว หรือหลาย ๆ คน เป็นเจ้าของสัตว์ 10-100-1,000 ตัวก็ได้ทั้งสองกรณี

ในเรื่องของการเลี้ยงช้าง ม้า วัว ควาย หากเจ้าของไม่เลี้ยงเองก็อาจจะจ้างคนเลี้ยงได้ ดังมีกฎหมายอายการเบ็ดเสร็จระบุไว้ว่า

> *...ผู้ใดรับจ้างเลี้ยง ช้าง ม้า วัว ควาย ท่านให้หาผู้เถ้าผู้แก่ลูกนั่งจงรู้กำหนดค่าช้าง ม้า วัว ควาย นั้น มากน้อยเท่าใด อย่าดูบังเหตุสักอันเลย แม้นช้าง ม้า วัว ควายนั้นไข้ก็ดี งูขบก็ดี เสือขบก็ดี ให้ไปบอกแก่เจ้าของพญาบาลของเขาเอง ส่วนเจ้าของก็อย่าละของตนเสียให้ล้มตาย แม้นไกลจะบอกเจ้าของมิทันให้บอกพี่น้องเพื่อนบ้านผู้เถ้าผู้แก่อันอยู่ใกล้ อุบาท 3 ประการนี้ แม้นช้าง ม้า วัว ควายล้มตาย จะติผู้เลี้ยงนั้นมิได้ เป็นเคราะห์เจ้าของเอง แม้นผู้เลี้ยงละของเสียให้หาย โจรลักก็ดี ให้ผู้อื่นเช่ายืมไปใช้ตายก็ดี ให้ใช้ค่าช้าง ม้า วัว ควายท่าน เพราะมันเอาเบี้ยค่าจ้างมันหมีพญาบาลของท่าน*[8]

4.1.1.3 คุณประโยชน์ : ใช้แรงงานและบริโภคเนื้อ

โคกระบือเป็นสัตว์ที่มีคุณประโยชน์มหาศาล ในสมัยอยุธยานิยมใช้โค กระบือ ไถนา และขี่ตามปรกติ โดยเฉพาะโคตัวผู้กับกระบือตัวผู้ที่นิยมเลี้ยงไว้ใช้ไถนา ส่วนแม่โคนั้นเขาจะขายเสีย[9] สันนิษฐานว่าคงจะนิยมซื้อกันไปทำแม่พันธุ์ โคและกระบือนี้นอกจากจะใช้เป็นแรงงานไถนาของเจ้าของนาโดยตรงแล้ว บางคนยังนำโคและกระบือของตนไปเป็นแรงงานรับจ้างในไร่นาผู้อื่นอีกด้วย[10] และในบางกรณีนำไปช่วยไถนาให้เพื่อนบ้านด้วย[11]

นอกจากนี้ชาวไทยสมัยอยุธยายังเลี้ยงโคและกระบือไว้ให้เช่าหรือยืมได้ด้วย ซึ่งมีกฎหมายรับรองหลายมาตรา เช่น มาตราที่ 93 พระอายการเบ็ดเสร็จว่า

...ผู้ใดยืมช้าง ม้า โค กระบือ เรือ เกวียนท่านไปใช้
แลช้าง ม้า โค กระบือล้มตาย แตกหักหายประการใด ๆ
ก็ดี ท่านให้ใช้ช้าง ม้า โค กระบือ เรือ เกวียน
ท่านจงเตมค่า[12]

ส่วนกรณีเลี้ยงไว้รับจ้างก็มี กฎหมายระบุไว้อีกว่า

...ผู้ใดจ้างช้าง ม้า โค กระบือ ท่ามช้ามาม
เท่าใด หาย มิได้รู้ประพรรณมา ท่านให้เอาเท่า
ค่าช้าง ม้า โค กระบือนั้น แลค่าช้างนั้นให้เอา
ตามสัญาแก่กัน[13]

สัตว์เหล่านี้นอกจากใช้งานได้แล้ว ก็ใช้เป็นอาหารได้ด้วย กล่าวคือ น้ำนมของมันใช้เป็นอาหารได้ โดยเฉพาะนมกระบือ แต่คนไทยในสมัยนั้นยังไม่รู้จักนำนมสัตว์ประเภทนี้มาทำเนยแข็ง หรือเนยอ่อนบริโภคกัน แต่อย่างหนึ่งอย่างใด[14] มีแต่พวกแขกมัวร์ที่ทำเนยเป็น และแชรแวสได้บันทึกไว้ว่า ชาวไทยไม่รู้จักวิธีและไม่พยายามที่จะเรียนรู้วิธีรีดนมวัว มีแต่พวกแขกมัวร์เท่านั้นที่รีดนมวัวและทำเนย แต่มีขายน้อยเพราะรสชาติไม่ดี ชาวไทยใช้น้ำมันมะพร้าวแทนการขาดแคลนเนยได้มาก[15]

สำหรับเนื้อสัตว์นั้น ได้แก่ เนื้อวัว เป็นสิ่งที่ไม่นิยมบริโภคกันนักในสมัยนั้น ฉะนั้นราคาจึงถูก ถึงจะบริโภคก็บริโภคกันน้อยกว่าเนื้อสัตว์ชนิดอื่น ทั้งนี้เพราะ (แชรแวสให้เหตุผลว่า) มักจะทำให้มีอาการปวดท้อง อย่างที่เรียกกันตามภาษาพื้นบ้านว่า เป็นโรคหมาเบื่อ (Mort de Chien) โรคนี้คนไข้อาจจะตายภายใน 24 ชั่วโมง จะต้องทนให้เขาเอาเหล็กเผาไฟแดงนาบฝ่าเท้าจึงจะหายขาด นอกจากนี้ยังมีสาเหตุอีกประการหนึ่งที่ทำให้คนอยุธยาไม่นิยมบริโภคเนื้อวัว ทั้ง ๆ ที่ราคาถูกและไม่ใช่เนื้อวัวชนิดเลว นั่นก็คือ ชาวอยุธยาเชื่อกันมาจนเป็นประเพณีว่า ในในชาติก่อนโน้นพระสมณโคดมได้เสวยพระชาติเป็นโคผู้หรือนางโค ฉะนั้นถ้ามีการบริโภคเนื้อวัวนั้นก็ย่อมผิดพุทธบัญญัติและเป็นการละเมิดศาสนา ความเชื่อนี้ยังขยายวงกว้างไปจนถึงสัตว์สี่เท้าทุกชนิดว่า จะฆ่าสัตว์เหล่านั้นไม่ได้ ด้วยอาจจะบังเอิญไปฆ่าถูกบิดา มารดา หรือมิตรสหายของตน ซึ่งวิญญาณได้เข้าสิงอยู่ในตัวสัตว์เหล่านั้นเข้าก็ได้ ขณะที่แชรแวสเขียน

หนังสือประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมือง ชาวไทยค่อยคลายความเชื่อในเรื่องกลับชาติมาเกิดกันขึ้นมากแล้ว[16]

สำหรับบันทึกของลาลูแบร์ยืนยันทำนองเดียวกันว่า ชาวสยามไม่นิยมบริโภคเนื้อสัตว์ แม้จะมีผู้นำมาให้ แต่ถ้าจะบริโภคบ้างก็เอาแต่ลำไส้และเครื่องในทั้งหลาย ในท้องตลาดสยามมีตัวแมลงต่าง ๆ ปิ้งย่างบ้างวางขาย แต่ไม่เห็นร้านขายเนื้อย่างหรือโรงฆ่าสัตว์แต่สักแห่ง[17]

สำหรับโคและกระบือคนไทยบางกลุ่มเอาไปใช้เล่นการพนันอีกด้วย ในบันทึกของลาลูแบร์กล่าวว่า พวกเจ้านายทรงเลี้ยงและฝึกลูกวัวที่มีรูปร่างลักษณะดี ให้วิ่งแข่งไว้ตั้งแต่ตัวยังมีขนาดย่อม ๆ ซึ่งเรียกว่า วิ่งวัว และบางทีก็ใช้ควายวิ่งแทนวัวก็มี[18]

ในแง่ของกฎหมายวัวและควายยังถือเป็นค่าปรับได้ด้วยดังปรากฏในกรณีทั้งสองต่อไปนี้

...ผู้ใดบังอาจขับล้อเกวียนเหยียบลัดเข้าท่าน
*เมื่อเป็นรวงใช้ ท่านให้เจ้านา***ปลดเอาโค**
***กระบือ**เทียมเกวียนมานั้นไว้**ตัวหนึ่ง** แลขา*
เกวียนขาหนึ่งค่าเท่าใดให้ไหมเท่านั้น ถ้าขับ
เชิงคราดลัดเหยียบเข้าท่านให้ไหม 3300[19]

*ถ้าไถนาเพลิดเหยียบเข้าท่านเสีย**ให้ปลดเอาวัว***
***ไว้ตัวหนึ่ง** ยามไถ คันไถค่าเท่าใดท่านให้ไถ่*
เท่านั้น ถ้าไถเปล่าท่านหมีให้เอา ด้วยเป็น
เพื่อนบ้านกัน[20]

4.1.2 การเลี้ยงหมู

ตามกฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จได้ระบุวิธีการเลี้ยงหมูไว้ว่า

...ผู้ใดเลี้ยงหมู ให้พิทักรักษาใส่เล้าไว้ อย่าให้
ปล่อยปละละไปกินเข้าท่าน แลผู้ทำเข้ากล้า ให้พิทัก
รักษาล้อมกล้าไว้จงคำนับ ถ้าเจ้าหมูหมีได้พิทัก
รักษาใส่เล้าไว้ ปล่อยปละละไปกินเข้า ต้น รวง ท่าน ๆ
แทงตาย หาโทษหมีได้[21]

ฉะนั้นจะเห็นได้ว่า ผู้ประกอบอาชีพเลี้ยงหมูจะต้องทำเล้าไว้ จึงได้รับความคุ้มครองจากกฎหมาย แต่ถ้าไม่ใส่เล้าก็ไม่ได้รับการคุ้มครองดังที่กฎหมายกล่าวเอาไว้ว่า

...ถ้าหมูท่านใส่เล้าไว้ และเจ้าเข้าหมีได้ล้อมเข้ากล้า
ของตนไว้ และหมูนั้นพลัดออกจากเล้ากินเข้ากล้า
เจ้าเข้าแหงตาย ท่านว่าให้ใช้ค่าหมูเขา...[22]

หมูเป็นสัตว์ที่เลี้ยงกันตามบ้านทั่วไป ในสมัยที่ลาลูแบร์มาเมืองไทย ซึ่งเป็นสภาพสมัยสมเด็จพระนารายณ์ฯ นั้น เขาเห็นว่าหมูมีขนาดเล็ก และมีไขมันมากจนไม่น่ารับประทาน แต่ก็เป็นเนื้อที่สะอาด[23] หมูเป็นอาหารของพวกชาวจีนส่วนมากและมีขายที่ตลาด ได้แก่ ที่ย่านในไก่ เชิงสะพานประตูจีนไปเชิงสะพานประตูในไก่ ซึ่งเป็นย่านจีน[24] นอกจากนี้ก็มีที่ย่านตลาดนอกกรุงดังหลักฐานดังนี้

"ที่บ้านปากข้าวสาร พวกจีนตั้งโรงต้มสุรา แลเลี้ยงสุกรขาย"[25]
"ที่บ้านในคลองสวนพลู พวกจีนตั้งเตาต้มสุราเลี้ยงสุกรขาย"[26]
"ที่ใต้ศาลเจ้านางหินลอย พวกจีนตั้งโรงต้มสุราแลเลี้ยง
สุกรขาย"[27]

4.1.3 การเลี้ยงช้าง-ม้า

ตามกฎหมายมีวิธีการเลี้ยงแบบเดียวกับโค กระบือ กล่าวคือต้องล้อมรั้ว ผูกเชือก ใส่ปลอกไว้ มิฉะนั้นจะไม่ได้รับการคุ้มครองจากกฎหมาย

ช้างมีเลี้ยงไว้เป็นสัตว์พาหนะเดินบก ช้างพังใช้สำหรับงานธรรมดา ส่วนช้างพลายใช้สำหรับออกศึก ส่วนการเลี้ยงม้าในสายตาของลาลูแบร์มีความเห็นว่า ประเทศสยามไม่เหมาะสำหรับเลี้ยงม้าหรือจะเป็นเพราะเลี้ยงม้ากันไม่เป็นก็ได้ แต่ที่พบก็คือ เลี้ยงไว้ในราชสำนัก สมเด็จพระนารายณ์ฯ โปรดให้เลี้ยงม้าไว้ประมาณ 2,000 ตัว ม้าที่มีในราชสำนัก พระองค์ได้มาจากเปอร์เซีย โดยเอกอัครราชทูตนำขึ้นทูลเกล้าถวายราว 12 ตัว แต่ก็สูญพันธุ์หมดแล้ว นอกจากนี้พระองค์เองยังส่งเจ้าพนักงานไปจัดหาซื้อม้าที่ปัตตาเวีย (ม้าชวา) ซึ่งเป็นม้าพันธุ์เล็กเปรียวพอใช้ แต่มีพยศ[28]

4.1.4 การเลี้ยงเป็ด-ไก่

เป็ดและไก่เป็นสัตว์เลี้ยงอีกประเภทหนึ่งที่มีอยู่ในอาณาจักรอยุธยา ในบันทึกของแชรแวสบอกว่า "มีเป็ดเป็นพื้น"[29] ในสมัยก่อนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศนั้น มีตลาดมอญซึ่งมีชาวพม่าฆ่าเป็ดฆ่าไก่ขายที่ตลาดแห่งนี้ ครั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเสด็จขึ้นปราบดาภิเษก ทรงพระกรุณาให้เลิกตลาดซึ่งพม่าฆ่าเป็ดฆ่าไก่เสีย[30] ถึงกระนั้นก็ตามในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ฯ ก็ยังมีไก่ขายซึ่งมีราคาราว 15-16 ซูร์ ($\frac{1}{20}$ ฟรัง) ต่อ 12 ตัว และยังนิยมเลี้ยงเพื่อกินไข่อีกด้วย ซึ่งราคาไข่ขายร้อยละ 4-5 ซูร์ ลาลูแบร์ออกความเห็นเกี่ยวกับไก่ว่า ชาวสยามไม่สนใจที่จะตอนไก่ตัวผู้แล้วเลี้ยงไว้ให้อ้วนพี เพื่อใช้ทำอาหารบริโภค[31]

4.1.5 การเลี้ยงแพะ-แกะ

สำหรับแกะตามหลักฐานของแชรแวสกล่าวว่า ไม่มีในประเทศไทย นอกจากที่พระเจ้าแผ่นดินรับสั่งให้ส่งเข้ามาจากเมืองปัตตาเวียและอินเดียสมัยที่ราชวงศ์โมกุลปกครองประเทศ สำหรับเนื้อแกะแชรแวสออกความเห็นว่า "เนื้ออร่อยดีเหมือนกัน"[32] ส่วนหลักฐานของลาลูแบร์บอกว่า ทั้งแพะและแกะนั้น พวกแขกมัวร์เป็นคนเลี้ยงมีน้อยหายาก ตัวเล็ก และเนื้อ "ไม่สู้ดีนัก" นอกจากนี้ก็ไม่มีประชาชนพวกใดเลี้ยง นอกจากสมเด็จพระนารายณ์ฯ ซึ่งเลี้ยงไว้จำนวนหนึ่งสำหรับพระองค์เอง[33]

4.1.6 การเลี้ยงนก

นกถือเป็นสัตว์เลี้ยงที่เลี้ยงกันมากในสมัยอยุธยา จุดประสงค์ในการเลี้ยงนก มีหลักฐานบอกชัดเจนว่า เลี้ยงไว้เพื่อเป็นสัตว์เลี้ยงตามบ้านเรือน จับมาเพื่อบริโภค และจับไว้สำหรับขาย

ในกรณีที่ผู้ใดเลี้ยงนกไว้เป็นสัตว์เลี้ยงด้วยความเมตตาและรักใคร่เอ็นดู กฎหมายจะให้ความคุ้มครองแก่ผู้ที่เป็นเจ้าของนกดังปรากฏในกฎหมายดังนี้คือ

> *...ผู้ใดเป่ากล้องไปต้องนก อันท่านเลี้ยงไว้*
> *ด้วยเสน่ห์นั้น ถึงแก่มรณภาพ ควรให้ไหม*
> *ใช้ค่านกนั้น*[34]

ส่วนในบันทึกของลาลูแบร์ได้กล่าวว่า ชาวไทยสมัยนั้นนิยมรับประทานนก ซึ่งมีขนสีต่าง ๆ และยังมีนกแก้ว ตลอดจนนกเล็ก ๆ อีกหลายชนิดที่คนไทยนิยมกัน เนื้อนกนั้นลาลูแบร์บอกว่าก็มีรสอร่อยมากเหมือนกัน[35]

ส่วนราษฎรที่นิยมจับนกไปขายก็มีหลักฐานอยู่ในคำให้การของขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม ตอนหนึ่งมีว่า

...บ้านป้อมหัวแหลมพวกแขกเก่าแลลาวเก่า
จับนกอังชัง แลนกกระจาบฆ่าตายเที่ยวเร่ขาย
แลจับนกสีชมพู นกปากตะกั่ว นกแดงอิฐ
นกกระทิน นกกระจาบเป็นใส่กรงขังไปเที่ยว
เร่ขายให้ชาวพระนครซื้อปล่อย เมื่อรดูเทศ-
กาลตรุษสงกรานต์ที่แม่น้ำหัวแหลมหน้าวัด
ภูเขาทอง[36]

4.1.7 การเลี้ยงสุนัข-วิลาระ (หมา-แมว)

ทั้งหมาและแมวเป็นสัตว์ที่เข้าใจว่า คงจะเลี้ยงประจำกันตามบ้านเรือนและกฎหมายก็ให้ความคุ้มครองไว้ด้วย แม้ว่าสัตว์นั้นจะเป็นสัตว์พเนจรก็ตาม ดังปรากฏในกฎหมายว่า

...ผู้ใดถ้าฟันสุนักขสำหรับพเนจรนั้นถึงแก่
มรณภาพ ให้ไหมใช้ค่าสุนักข อนึ่งถ้าฟัน
วิลาระท่านถึงแก่มรณภาพ ให้ไหมใช้ค่า
วิลาระท่าน...[37]

อนึ่งในเรื่องของการเลี้ยงสัตว์นี้ ชาวต่างประเทศได้ตั้งข้อสังเกตว่าในเวลานั้นเมืองไทยยังไม่มีลาและล่อ แต่ชาวแขกมัวร์มีอูฐใช้ในเมืองไทย ซึ่งได้นำอูฐมาจากที่อื่น

สำหรับในเรื่องของการรับประทานเนื้อสัตว์นั้น ลาลูแบร์ได้ตั้งข้อสังเกตว่า คนไทยไม่นิยมบริโภคเนื้อสัตว์ ด้วยเหตุผลทางสุขภาพและศาสนา ที่ได้กล่าวมาแล้ว ดังนั้นจึงไม่มีโรงฆ่าสัตว์และ "เนื้อสัตว์ไม่มีราคาในกรุงสยาม" ซึ่งทัศนะดังกล่าวนี้ลาลูแบร์บอกว่า ตรงกันข้ามกับชาวจีนทีเดียว[38]

4.2 นโยบายของผู้ปกครองต่อสัตว์เลี้ยงบางประเภท

เมื่อพิจารณาข้อความในตัวบทกฎหมายตราสามดวงแล้วจะทราบว่าผู้ปกครองอยุธยาให้ความสำคัญแก่สัตว์เลี้ยงบางประเภทเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะสัตว์ประเภทช้าง ม้า วัว ควาย ซึ่งได้รับการยกย่องว่าเป็น "สัตว์มีคุณ" หมายถึงมีคุณต่อการดำรงชีพของคนในสมัยนั้นอย่าง

มาก เพราะสัตว์เหล่านี้ให้คุณประโยชน์ทั้งเป็นอาหารและแรงงาน ด้วยเหตุนี้จึงมีกฎหมายออกมาคุ้มครองสัตว์เหล่านี้หลายมาตรา

ในเบื้องต้น กษัตริย์อยุธยาประกาศเป็นนโยบายทีเดียวว่า ทุก ๆ **วันพระ ซึ่งมีเดือนละ** 4 ครั้ง พระองค์ทรงห้ามไม่ให้ใช้โคกระบือที่มีครรภ์ หรือโค กระบือที่ลูกยังไม่หย่านมเด็ดขาด[39]

ในเรื่องของการลักขโมยนั้น มีกฎหมายตั้งค่าตัว หรือพิกัดของสัตว์เหล่านี้เอาไว้ด้วยว่า ถ้าจับได้ว่าใครลักขโมยสัตว์เหล่านี้ไป ให้ปรับตามพิกัดค่าของสัตว์ดังต่อไปนี้[40]

โคตัวผู้มีค่าตัวละ 3 | * กระบือตัวผู้มีค่าตัวละ 6 |
นางโคมีค่าตัวละ 4 | 2 นางกระบือมีค่าตัวละ 9 |
ลูกตามแม่โคตัวผู้มีค่าตัวละ 1 | 2 ลูกตามแม่กระบือตัวผู้มีค่าตัวละ 3 |
ลูกตามแม่โคตัวเมียมีค่าตัวละ 2 | 1 ลูกตามแม่กระบือตัวเมียมีค่าตัวละ 4 | 2

นอกจากนี้ ผู้ปกครองยังกำหนดโทษของผู้ร้ายที่ลักขโมยสัตว์มีคุณเหล่านี้เทียบเท่ากับลักขโมย "ข้าคน" ซึ่งหมายถึงไพร่หรือทาสก็ได้ ดังปรากฏในกฎหมายลักษณะโจรหลายมาตราที่ขึ้นด้วยข้อความว่า

"ผู้ร้ายลักโค กระบือ ช้าง ม้าข้าคนของท่าน..." ข้อความต่อไปเป็นบทลงโทษตามกฎหมายที่เหมือนกันหมดไม่ว่า จะลักขโมยสัตว์หรือลักขโมยคน

ข้อสังเกตอีกประการหนึ่ง ถ้าหากเป็นการลักขโมยสัตว์มีคุณที่เป็นของหลวงจะได้รับโทษขั้นสูงสุด คือ ถูกประหารชีวิต ส่วนการลักขโมยสัตว์ของราษฎรมีโทษลดหลั่นลงไป

นอกจากจะมีกฎหมายป้องกันการลักขโมยแล้ว ยังมีกฎหมายคุ้มครองการทำร้ายสัตว์ถึงชีวิตอีกด้วย ซึ่งมีบทลงโทษหลายมาตรา เช่น ถ้าเจ้าของบ้านหรือเจ้าของที่เห็นสัตว์ตาย แต่ไม่ได้บอกให้นายบ้านนายเมือง ร้อยแขวง หรือเจ้าของ และได้เอาของนั้นไปทิ้งซ่อนเสีย เจ้าของบ้านหรือเจ้าที่ผู้นั้นจะถูกลงโทษปรับเสมอกับโจร[41] นอกจากนี้ยังให้ความคุ้มครองเป็นกรณี ๆ เช่น ในกรณีของสัตว์เหล่านั้นเข้าไปกินข้าวในนาผู้อื่น

---

* ชั่ง | บาท
ตำลึง | เฟื้อง | สลึง | ไพ

ในกรณีต่อไปนี้สัตว์ไม่ถูกลงโทษ

1. ถ้าช้าง ม้า โค และกระบือของผู้ใดกินใบข้าว แต่ต้นข้าวไม่เสียหาย เจ้าของสัตว์ไม่ต้องได้รับโทษ

2. ถ้าช้าง ม้า โค และกระบือของผู้ใดกินต้นข้าวของผู้อื่น และเจ้าของข้าวตีสัตว์เหล่านั้นแล้ว ผู้เป็นเจ้าของสัตว์ไม่ต้องชดใช้ข้าวที่สัตว์กิน

ถ้าสัตว์เหล่านั้นถึงพิการ ให้เวนสัตว์นั้นให้แก่ผู้ตี และผู้ตีต้องใช้สัตว์ให้ ส่วนเจ้าของสัตว์ต้องชดใช้ข้าว ซึ่งสัตว์กินนั้นให้แก่เจ้าของข้าว ตามมากและน้อย

ถ้าเจ้าของข้าวตีสัตว์ถึงแก่ความตาย ให้ชดใช้สัตว์นั้นและเจ้าของสัตว์ไม่ต้องชดใช้ข้าวเลย

ถ้าเจ้าของข้าวบังอาจยิง แทงฟันสัตว์ ซึ่งเข้าไปกินข้าวจนพิการ ให้ปรับผู้นั้นในข้อหาละเมิดประการหนึ่ง แล้วให้เอาสัตว์ที่พิการนั้นให้แก่ผู้ที่ทำร้ายแล้วให้ใช้ค่าสัตว์แก่เจ้าของสัตว์ ถ้ายิงแทง ฟันถึงตาย ให้ปรับเป็นสองเท่า แล้วให้ใช้ค่าสัตว์นั้นแก่เจ้าของ เพราะ "เป็นคนไม่มีความกรุณาต่อสัตว์ที่มีคุณ"[42]

3. ถ้าผู้ใดทำนาใกล้บ้านคน ใกล้ทางเดิน แต่มิได้ล้อมรั้วนาไว้ ถ้ามีวัวเข้าไปกินข้าวในนาเสียหายจะลงโทษวัวไม่ได้ แต่ถ้าล้อมรั้วนาไว้แล้ววัวเข้าไปกินข้าว ให้เจ้าของวัวรับชดใช้ข้าวที่เสียหายนั้น

ถ้ากองข้าวไว้ในร้านก็ดี หรือ ณ ที่แห่งใด ๆ ก็ดี ถ้าไม่ได้ล้อมวงป้องกันไว้ ถ้ามีวัว ควาย ช้าง ม้าเข้าไปกินข้าว จะเอาโทษสัตว์ไม่ได้ เพราะเจ้าของข้าวไม่รักษาข้าวของตน

4. ถ้าวัวนั้นมี "ตรุณวัด"* ใน 15 วัน ไปเหยียบย่ำหรือกินข้าวของผู้ใดไม่ให้เอาโทษ แต่ถ้าพ้น "ตรุณวัด" กว่า 15 วันแล้ว ให้เจ้าของวัวชดใช้ข้าวที่วัวกินเข้าไป[43]

4.3 การจับสัตว์น้ำ

อาชีพหลักของราษฎรชาวอยุธยาที่ทำกันทั่วทุกบ้าน คือ การจับสัตว์น้ำ สำหรับนำไปขายและเป็นอาหาร

---

*น่าจะเป็นตรุณวัย หมายถึง วัวอ่อน (ผู้เขียน)

ตามกฎหมายอายการเบ็ดเสร็จ มาตราที่ 64 กล่าวว่า "นายน้ำ นายอากอร เสนากำนันนา ให้โฉนฎฎีกาตราสำคัญไว้แก่ราษฎรผู้กำละหาร ไร่ น้ำ เรือกสวน ท่านว่าฟังได้"[44] หมายความว่า ผู้ที่จะทำการจับสัตว์น้ำ มีสิทธิในการจับจอง "ละหาร" ได้ โดยแจ้งให้แก่เจ้าหน้าที่ "นายน้ำ" ทราบ เพื่อว่าจะได้ให้โฉนดฎีกาไว้เป็นหลักฐานแก่ผู้นั้นว่า ได้จับสัตว์น้ำอยู่ที่บริเวณนั้น ปีนั้น ทั้งนี้เข้าใจว่าเพื่อสะดวกในการเก็บอากรค่าน้ำ ซึ่งเหมือนกับวิธีการจับจองที่ดินทำไร่ ทำนา และทำสวน

4.3.1 แหล่งจับสัตว์น้ำ

แหล่งจับสัตว์น้ำจืดในสมัยอยุธยานั้น ได้แก่ ลำน้ำลำคลอง ท้องทุ่งท้องนาทั่ว ๆ ไปนั่นเอง แชรแวสได้ตั้งข้อสังเกตว่าแม่น้ำที่ไหลผ่านนครหลวงอยุธยานั้นมีปลาชุกชุมมาก และมากเสียจนกระทั่ง "แม้จะไม่ต้องลงจากเรือน คนหนึ่ง ๆ จะตกปลาได้ภายในหนึ่งชั่วโมง พอใช้บริโภคไปได้หลายวันทีเดียว"[45] ส่วนลาลูแบร์บันทึกไว้ว่า "ตามแม่น้ำลำคลองก็อุดมสมบูรณ์ไปด้วยปลา"[46] ด้วยเหตุนี้เองอาหารหลักของชาวสยามก็คือ ข้าวกับปลา[47]

ปลาน้ำจืดที่มีมากที่สุด คือ ปลาดุก ปลาช่อน และปลากระดี่ แต่ชาวสยามไม่สู้จะนิยมบริโภคปลาสดกัน ฉะนั้นจึงจับปลาหมักเกลือทำเป็นปลาร้าก็มี และนิยมทำปลาแห้งไว้กินนาน ๆ อีกด้วย[48]

แหล่งจับสัตว์น้ำเค็ม ได้แก่ ริมฝั่งทะเลต่าง ๆ ปรากฏหลักฐานที่ตำบลโตนดหลวง ใกล้ฝั่งทะเลเมืองเพชรบุรี เป็นที่สมเด็จพระเจ้าเสือ "ทรงเบ็ด ตกปลาฉลามและปลาอื่นเป็นอันมาก"[49] อนึ่งในท้องทะเลสยามหลักฐานในสมัยอยุธยาระบุว่ามี หอยนางรมตัวเล็ก ๆ มีรสชาติดีมาก นอกจากนี้ยังมีเต่าขนาดย่อมมีเนื้อรสดี มีกุ้งทุกขนาดและปลาเนื้อดีเป็นอันมาก[50] สำหรับกุ้งเคยนั้นในสมัยนี้นิยมหมักทำเป็นกะปิ[51]

ด้วยเหตุที่กรุงสยามมีความอุดมสมบูรณ์ ฉะนั้น "ตลาดใหญ่ท้ายพระนครจึงมีปลาทะเลและปลาน้ำจืด ปูหอยต่าง ๆ หลายอย่างพันเป็นตลาดใหญ่ยวดยิ่งในกรุงซื่อ ตลาดใหญ่ท้ายพระนคร"[52] และโดยที่ประเทศเพื่อนบ้านต้องการมาก จึงสั่งซื้อจากสยามเป็นสินค้ารายใหญ่[53]

4.3.2 เครื่องมือในการจับปลา

ที่ปรากฏหลักฐานตามเอกสารในสมัยอยุธยานั้น กล่าวได้ว่า ได้ใช้วิธีการจับปลาต่าง ๆ ดังนี้ คือ ดักลอบ ดักไซ ดักชุด ดักลัน ดักตุ้ม สุ่มปลา แทงปลา[54] ตกเบ็ดและทอดแห[55] นอกจากนี้ยังมีหลักฐานในบทละครครั้งกรุงเก่าว่า มีการใช้โพงและอวนจับปลาอีกด้วย ดังใน

บทละครเรื่องนางมโนห์รา ตอนโหรทำนายนางมโนห์ราจะได้สามี ทำให้พระมารดาตกใจ และแสดงอาการเกรี้ยวกราดโหรว่า

ได้ฟัง นางแม่ขึ้งโกรธโกรธา อ้ายเฒ่ากระยาจกมาหาย
โกหกเสมือนหมา อ้ายเฒ่าจมูกโด่ง กูแลเสมือนโพงเขา
วิดปลา อ้ายเฒ่าหัวหงอก กูแลเหมือนดอกหญ้าคา[56]

และอีกตอนหนึ่งซึ่งเป็นตอนที่นางมโนห์ราและพี่ ๆ อีก 6 นางลงไปเล่นน้ำในสระอโนดาษ ว่า

เมื่อนั้น โฉมนวลพระพี่ศรีจุลา บอกเจ้าโฉมตรูมโนห์รา
มาเราจะเล่นปลาลงอวน บัวผุดสุดห้องน้องเป็นปลา
ลอยล่องห่องมาเจ้าหน้านวล จะขึงมือกันไว้เป็นสายอวน
ดักห่าหน้านวลเจ้าล่องมา ออกหน้าที่ใครจับตัวได้
คุมตัวเอาไว้ได้ปลา[57]

สำหรับในหัวเมือง ใช้วิธีวิดปลาตามห้วยหนอง คลองบึงหรือบ่อปลา และมีประเพณีว่าเจ้าเมืองจะได้ปลาตัวแรกที่วิดได้ แต่จะนำไปใช้บริโภค หาได้เอาไปขายไม่ ปลานอกนั้นก็ปล่อยให้ราษฎรเอาไปเป็นประโยชน์ได้[58]

4.3.3 สถานที่และเวลาที่ห้ามจับปลา

ตามกฎหมายอยุธยาได้กำหนดสถานที่และเวลาห้ามจับปลาดังนี้คือ สถานที่แห่งแรก ได้แก่ บริเวณท้องนาของผู้อื่น เพราะจะทำให้ข้าวเสียหาย และมีบทลงโทษปรับสำหรับผู้ที่สุ่มปลาหรือแทงปลาในนาข้าวของผู้อื่นไว้เป็นเงินถึง 33000 เบี้ย ในกรณีที่ไปฟันคันนา เพื่อทำการดักลอบดักไซ จะถูกปรับ 11000 เบี้ย และถ้าดักลอบดักไซ ดักชุดและดักลันในนาข้าวของผู้อื่น ทำให้ข้าวเสียหายยับเยิน ถูกปรับ 1000 เบี้ย[59] สถานที่อีกแห่งหนึ่งที่ห้ามจับปลา คือ บริเวณห้วยลหาร หนอง คลอง บึง บาง ที่มีเจ้าของรับทำอากรแล้ว ถ้าผู้ใดไปจับปลาในเขตดังกล่าวให้ปรับ 3 ตัว เป็นเงิน 333333 เบี้ย เป็นค่าปรับครึ่งหนึ่งและเป็นค่าพินัยอีกครึ่งหนึ่ง[60]

สำหรับวันและเวลาที่ห้ามจับปลานั้น ได้รับการประกาศเป็นนโยบายของกษัตริย์เป็นบางรัชกาล หาได้ยึดเป็นหลักปฏิบัติทุกรัชกาลไม่ ที่พบหลักฐานคือ ประกาศในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ห้ามทำประมงในวันพระ 8 ค่ำ และ 15 ค่ำ ทั้งในเขตเมืองหลวงและนอกเขต

ถ้าผู้ใดฝ่าฝืน นครบาลจะไปจับปรับเอาเงินซื้อฟืนเผาอิฐ เผาปูน ทำกำแพงรอบกรุง ถ้าเป็นคนอนาถา ไม่มีเงิน ให้เอาตัวผู้กระทำผิดมาทำกำแพงจนกว่าจะเสร็จ[61]

เนื่องจากอาณาจักรอยุธยามีแม่น้ำลำคลอง ท้องทุ่ง ท้องนา มากมาย จึงเป็นผลให้ราษฎรสามัญยึดอาชีพหาปลากินกันทั่วไป[62] ซึ่งถือเป็นอาชีพหนึ่งในสองอาชีพ (อาชีพค้าขาย) ที่ชาวต่างชาติพบทั่วไปในอยุธยา

4.3.4 บริเวณจำหน่ายสัตว์น้ำ

เนื่องจากอาณาจักรอยุธยาอุดมสมบูรณ์ไปด้วยสัตว์น้ำนานาชนิด ฉะนั้นจึงมีราษฎรไทยจับสัตว์น้ำ ทั้งสัตว์น้ำจืดและน้ำเค็มมาจำหน่ายกันที่ตลาดของอยุธยา ดังปรากฏหลักฐานว่า

ที่หน้าประตูท่าหอยนั้น มีเรือลูกค้าชาวทะเลมาจอด
ขายหอยแมลงพู่ หอยตะพง ปูทะเล แมงดา
ปลาทะเล ย่างแลสด[63]

และอีกตอนหนึ่งว่า

เรือปากใต้ปากกว้าง 6 ศอก 7 ศอก ชาวบ้านยี่สาร
บ้านแหลม เมืองเพชรบุรี และบ้านบางตะบูน
แลบ้านบางทะลุ บรรทุกกะปิ น้ำปลา ปูเคม ปลากุเรา
ปลากะพง ปลาทู ปลากะเบนย่าง มาจอดเรือขาย
แถวท้ายวัดเจ้าพระนางเชิง[64]

ส่วนปลาน้ำจืด มีชาวบ้านเอามาขายดังข้อความว่า

บ้านพระกรานชาวบ้านนั้นจับปลาหมอเกราะ
หามมาเร่ขายบ้าง ใส่เรือมาเร่ขายบ้าง ในฤดู
ตรุษสงกรานต์ ชาวกรุงซื้อปล่อยทำการบุญ[65]

บทสรุป

หลักฐานเกี่ยวกับการเลี้ยงสัตว์ในสมัยอยุธยา ได้ระบุไว้ว่าได้มีสัตว์เลี้ยงหลายชนิด ได้แก่ ช้าง ม้า โค กระบือ หมู เป็ด ไก่ แพะ นก สุนัข และแมว แต่สัตว์ที่มีคุณค่ามากที่สุด ได้แก่ โค กระบือ ช้างและม้า เพราะระบุไว้ในกฎหมายว่า เป็นสัตว์มีคุณ โดยเฉพาะในเรื่องของการให้แรงงาน สำหรับเนื้อนั้น คนในสมัยนั้นไม่นิยมบริโภคกัน ด้วยเหตุผลทางโรคภัยไข้เจ็บและเหตุผลทางศาสนา อนึ่งผู้ปกครองในสมัยนี้ ให้ความสำคัญกับสัตว์ที่เลี้ยงในสมัยอยุธยา และได้ออกกฎหมายคุ้มครองไว้หลายแห่ง

การจับสัตว์น้ำในสมัยนี้ก็มีทั้งน้ำจืดและน้ำเค็ม แหล่งปลาน้ำจืดคือ แม่น้ำที่ไหลผ่านพระนครศรีอยุธยา มีปลาชุกชุมมาก ราษฎรจับปลาได้เหลือเฟือ จนนำมาตากแห้งและส่งไปขายยังต่างประเทศด้วย

คำถามท้ายบท

1. ค่านิยมของการรับประทานเนื้อสัตว์ (วัว) ในสมัยอยุธยาเป็นอย่างไร
2. ช้าง ม้า วัว ควาย ได้ชื่อว่าเป็นสัตว์มีคุณอย่างไร
3. รัฐบาลอยุธยามีนโยบายคุ้มครองสัตว์น้ำ ประการใดบ้าง

เชิงอรรถ

1. ลาลูแบร์, *ราชอาณาจักรสยาม*, เล่ม 1, หน้า 171-2.

2. *ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 76* (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2513), เล่ม 47, หน้า 155.

3. "พระอายการเบ็ดเสร็จ" มาตราที่ 1, *กฎหมายตราสามดวง*, เล่ม 3, หน้า 95.

4. เรื่องเดียวกัน, หน้า 96.

5. "พระไอยการลักขณโจร" มาตราที่ 79, *กฎหมายตราสามดวง*, เล่ม 3, หน้า 259.

6. เรื่องเดิม, มาตราที่ 1, หน้า 95.

7. "พระอายการเบ็ดเสร็จ" มาตราที่ 4, เรื่องเดิม, หน้า 98.

8. "พระอายการเบ็ดเสร็จ", มาตราที่ 105, เรื่องเดิม, หน้า 144.

9. ลาลูแบร์, เรื่องเดิม, หน้า 172.

10. ตีความจากกฎหมายพระอายการเบ็ดเสร็จ มาตราที่ 14 ที่ว่า "ถ้าไถนาเพลิด เหยียบเข้าทำนาเสีย ให้ปลดเอาวัวไว้ตัวหนึ่ง ยามคันไถ ไถค่าเท่าใด ท่านให้ไถ่เท่านั้น ถ้าไถเปล่าท่านหมีให้เอา ด้วยเป็นเพื่อนบ้านกัน" "พระอายการเบ็ดเสร็จ" มาตราที่ 14, เรื่องเดิม, หน้า 102.

11. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

12. "พระอายการเบ็ดเสร็จ" มาตราที่ 93, 94, 95, และ 96, เรื่องเดิม, หน้า 138.

13. "พระอายการเบ็ดเสร็จ" มาตราที่ 100, เรื่องเดิม, หน้า 141-2

14. ลาลูแบร์, เรื่องเดิม, หน้า 167.

15. แชรแวส, *ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม*, หน้า 95.

16. เรื่องเดียวกัน, หน้า 96.

17. ลาลูแบร์, เรื่องเดิม, หน้า 168.

18. เรื่องเดียวกัน, หน้า 220.

19. "พระอายการเบ็ดเสร็จ" มาตราที่ 13, เรื่องเดิม, หน้า 102.

20. เรื่องเดียวกัน มาตราที่ 14, หน้า 102.

21. "พระอายการเบ็ดเสร็จ" มาตราที่ 8, เรื่องเดิม, หน้า 101.

22. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

23. ลาลูแบร์, เรื่องเดิม, หน้า 172.

24. "เรื่องกรุงเก่า", *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 63* (ต่อ), หน้า 206.

25. "ทำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม", เอกสารจากหอหลวง, หน้า 57.

26. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

27. เรื่องเดียวกัน, หน้า 59.

28. ลาลูแบร์, เรื่องเดิม, หน้า 176-7

29. แชรแวส, เรื่องเดิม, หน้า 95.

30. "เรื่องกรุงเก่า", *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 63* (ต่อ), เล่ม 39, หน้า 206.

31. ลาลูแบร์, เรื่องเดิม, หน้า 169.

32. แชรแวส, เรื่องเดิม, หน้า 96.

33. ลาลูแบร์, เรื่องเดิม, หน้า 171-2.

34. "พระอายการเบ็ดเสร็จ" มาตราที่ 151, *กฎหมายตราสามดวง*, เล่ม 3, หน้า 170-1.

35. ลาลูแบร์, เรื่องเดิม, หน้า 170.

36. "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม", เอกสารจากหอหลวง, เรื่องเดิม, หน้า 59.

37. "พระอายการเบ็ดเสร็จ" มาตราที่ 151, เรื่องเดิม, หน้า 171.

38. ลาลูแบร์, เรื่องเดิม, หน้า 171-2

39. "คำให้การชาวกรุงเก่า", *คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์* (พระนคร : คลังวิทยา, 2515), หน้า 275.

40. "พระไอยการลักขณโจร" มาตราที่ 80, เรื่องเดิม, หน้า 259.

41. เรื่องเดียวกัน, มาตราที่ 114,115.

42. "พระอายการเบ็ดเสร็จ" มาตราที่ 5, เรื่องเดิม, หน้า 99-100.

43. "พระอายการเบ็ดเสร็จ" มาตราที่ 11, เรื่องเดิม, หน้า 102.

44. "พระอายการเบ็ดเสร็จ" มาตราที่ 64, เรื่องเดิม, หน้า 121.

45. แชรแวส, เรื่องเดิม, หน้า 4.

46. ลาลูแบร์, เรื่องเดิม, หน้า 157.

47. เรื่องเดียวกัน, หน้า 159.

48. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

49. *พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา*, (พระนคร : โอเดียนสโตร์, 2505), เล่ม 2, หน้า 186.

50. ลาลูแบร์, เรื่องเดิม, หน้า 157.

51. เรื่องเดียวกัน, หน้า 160.

52. "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม", เอกสารจากหอหลวง, เรื่องเดิม, หน้า 22.

53. แซรแวส, เรื่องเดิม, หน้า 7.

54. "พระอายการเบ็ดเสร็จ" มาตราที่ 18, เรื่องเดิม, หน้า 103.

55. "กฎ 36 ข้อ" มาตราที่ 34, *กฎหมายตราสามดวง*, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505), เล่ม 4, หน้า 253.

56. *บทละครั้งกรุงเก่าเรื่องนางมโนห์ราและสังข์ทอง* (พระนคร : ศิลปาบรรณาคาร, 2512), หน้า 25-6.

57. เรื่องเดียวกัน, หน้า 42.

58. ลาลูแบร์, เรื่องเดิม, หน้า 371.

59. "พระอายการเบ็ดเสร็จ" มาตราที่ 18, เรื่องเดิม, หน้า 103.

60. "พระไอยการลักขณโจร" มาตราที่ 125, เรื่องเดิม, หน้า 279.

61. "กฎ 36 ข้อ" มาตราที่ 34, เรื่องเดิม, หน้า 253 และ "คำให้การชาวกรุงเก่า", เรื่องเดิม, หน้า 275.

62. ลาลูแบร์, ราชอาณาจักรสยาม, เล่ม 1, หน้า 314.

63. "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม", เอกสารจากหอหลวง, เรื่องเดิม, หน้า 58.

64. เรื่องเดียวกัน, หน้า 59.

65. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.